

Евгения Троева-Григорова

ДЕМОНИТЕ В РОДОПСКИЯ ФОЛКЛОР

Настоящата статия има за цел да представи основните аспекти на родопската демонология на базата на фолклора. В текста понятието *демон* се използва за обозначаването на всички свръхестествени персонажи. Основа на проучването представлява лично издирен и документиран теренен материал от 60 селища в Родопите. Населението там е разнородно в етнично и конфесионално отношение (българи християни, българи мюсюлмани и турци), което води до определена специфика на културата.

В традиционните представи на родопското население хората не са единствените обитатели на планината. Редом с тях, в един паралелен свят, живеят множество същества, с които хората непрекъснато влизат в контакт. Демоните са част от целостта на света, включвайки в него неизвестното, необяснимото, неусвоеното, като му придават форма и име. Те се намират на границата между природата и културата и носят белезите и на двете. Вярата в тяхното съществуване може би обслужва и една дълбоко вкоренена у хората потребност да преодоляват страховете си, като ги пресъздават във въображаеми реалии. Жизнеността на демонологичните представи в Родопите вероятно се определя и от планинския ландшафт, който, от една страна, изолира и консервира мирогледните представи, а от друга – поставя природата в непосредствена близост до човека.

Най-общите характеристика на демоните се определят от архаични представи за устройството на света, времето и пространството, за взаимоотношението между човека и неговата среда.

НАЗВАНИЕ

Названието на демоните е характеристика, която носи информация за културната среда, в която е възникнала представата за съответното демонично същество, както и за възможните външни влияния (вж. карти № 1–3).

Навлизането на нови названия с приемането на исляма в Родопите води до изместване на старите наименования и заместването им най-често с думата *джин*. Това е станало достатъчно далече в миналото, за да се приемат днес заемките от населението като свои. Навлизането на нови названия се дължи на процеса на табуизиране, тъй като назоваването на демона е равнозначно на неговото призоваване и затова трябва да се избягва. С най-много названия в Родопите се отличава най-популярният демон – вампирът.

Често за един демон в селището се срещат няколко названия, които се използват като синоними. Най-голямо разнообразие от наименования има там, където са минавали старите пътища и където в миналото са били стопанските центрове на планината (напр. Чепеларе). В по-ново време това са миньорските селища. Ареали в разпространението на дадено название формират и долините на реките (Елховска река, Давидковска река). Основната посока на стопанската активност на населението в Родопите (север – юг) определя и зоните на разпространение на определено название.

Много от наименованията на демоните представляват евфеизми, които отразяват желанието на хората да ги омилостивят (благи и медени) или да ги характеризират по едно тяхно основно качество (вънкашно, страшно, нощно).

Често се наблюдава пренасяне на названията на едни демони върху други, затова наименованията не могат да се приемат за основна характеристика на демоните.

ГЕНЕЗИС

Много по-важен белег за типологията на демоните е техният генезис. По своя произход демоните могат да бъдат разделени в четири групи. Това са демоните, произлезли от покойник; демоните, определяни традиционно като митични същества¹, които рядко произхождат от човек; друга група формират демоните, чийто произход е неизвестен; към послед-

ната група се причисляват джиновете, които според Корана са създадени от Аллах, но на местно ниво приемат характеристиките на различни местни демонични същества. Групирането би изглеждало по следния начин:

I	II	III	IV
вампир	караконджул	орисници	джин
стопанин на къща	юда	стопани на места	
	змей	болести	

Към първата група принадлежат *вампирът* и *стопанът* на къща. Двата демона произлизат от покойник и се намират в своеобразна опозиция. Докато *вампирът* представлява покойник, недостигнал до света на мъртвите, *стопанът* на дома е приобщилият се към предците мъртвец. Представата за стопан на къща е резултат от взаимодействието на две основни идеи – за откупуване на мястото от неговия сайбия и оstopаняването му от починал прадед на семейството.

Втората група включва демонични същества, представите за които са резултат от различни културни влияния. Това води до битуването на някои взаимноизключващи се представи. Връзката на трите демонични същества с обредите на преход (на змея и самовилата – с пролетната моминска обредност, на караконджула – със зимната мъжка инициация) едновременно сближават и разграничават представителите на тази втора група с демоните от първата. Обвързаността е налице поради обстоятелството, че в традиционната култура обредите на преход се изпълняват в контекста на представите за смъртта. В преобладаващия брой от случаите обаче за произхода на *юдата*, *караконджула* и *змея* не се споменава нищо, което е и основанието на повечето автори да ги причисляват по принцип към митичните същества. Именно при тази втора група е особено видимо силното антично наследство², което налага разглеждането ѝ в балкански контекст.

Третата група обособява съществата с неизвестен произход. Това са орисниците, болестите и стопаните на места.

Представителят на четвъртата група – *джинът* – често се смесва с представителите на предходните групи и приема техните характеристики.

ЛОКАЛИЗАЦИЯ

Човешкият или митичният произход на демоните предопределя до голяма степен и тяхната локализация. Основното противопоставяне тук е *дом* – *недом*. Усвоеното от човека пространство обитават демоните с човешки произход – *вампирът* и *стопанът* на къщата. Всички останали населяват неусвоеното пространство. Еквивалент в света на демоните на прехода от усвоено към неусвоено пространство е стопанът на селище. Дуалистичната му позиция води до засилване на негативните черти в характеристиката му и до честата му контаминация с други демони – например болестите (*селското* като название за болест в Родопите).

Извън дома като локуси на демоните се посочват мръсните места. Обичайни локуси за срещата на човек с демоните са и улицата, пътят, мостът, запустяла постройка. Те, както и водата, маркират граничните места, където контактът с демоните става възможен.

Характерно за митологичното мислене е насищането на света с потенциални граници, всяка от които може да стане всеки момент основна граница между своето и чуждото. Каналите за връзка най-често са водата, огънят, земята, дървото³.

Локализирането на *юдата*, *змея*, *караконджула* предимно в неусвоеното пространство често води до интерпретирането им като демони на природата. Ако може обаче да се говори за такива демони, това без съмнение са дивите хора, които бележат крайната точка в противопоставянето природа – култура, бидейки природен еквивалент на човека.

Демоните описват света и по вертикала. Част от тях обитават и действат предимно в подземното и наземното пространство, ниските места, водите. Това са *дракусът*, *стопанът*, *караконджулът*. Други се локализируют в надземното, високото, въздушното пространство – *юда*, *настрел*.

При част от демоничните същества местата на обитаване и на изява понякога се различават (например при *караконджул*, *орисници*, *болести*, *вампир*). При други тези локуси съвпадат. Пример за последните представлява групата на *стопаните*, свързани с мястото, което охраняват. Към тях можем да причислим и *дракусите*, произлезли от убити хора,

които също са прикрепени към определено пространство (мястото на смъртта).

Локализацията на *джина* демонстрира степента на наслагване на представи за различни демонични същества върху един образ. *Джинът* в Родопите “населява” типичните за *юдата* и *караконджула* места (но не само тях) и може да бъде характеризирани като всепроникващ демон.

Местата, на които се “явяват” демоните, са гранични и често са натоварени с обратен знак, отбелязвайки противопоставянето между свое и чуждо, чисто и мръсно пространство. Така вярата в демоните отразява идеята на хората за нееднородността на пространството, което изисква различно поведение в отделните си части.

ВРЕМЕ НА АКТИВНОСТ И НА СЪЩЕСТВУВАНЕ

Обичайното време на активност на всички демони е нощта. Изключение правят стопаните на води, които могат да се явяват и по пладне. Противопоставянето ден – нощ е било за човека основно средство за отбелязване на времето. Изявата на демоните в преходните моменти на денонощието е още един пример за граничната им позиция.

От дните на седмицата демоните, произлезли от покойници, предпочитат за контакт понеделник и четвъртък, вярване, което има връзка с поминалната обредност. В събота, деня на мъртвите, според народните представи вампирите не ходят и тогава могат да бъдат унищожени. Чумата като персонификация и на смъртта също е безсилна в събота. Определянето на сряда, петък, събота и неделя като женски дни намира потвърждение и в българската традиция. Юдата се явява “срещу сряда и петък”⁵. Сведението дава възможност да се предположи противопоставяне както на демоните, така и на дните от седмицата по пол (*юда* – сряда – петък, от една страна, срещу *вампир* – понеделник – четвъртък, от друга). Последното твърдение се потвърждава и от факта, че болестите, които се мислят в женски хипостази, се лекуват в сряда и петък.

Оскъдни са сведенията и за обвързаността на демоните с лунните фази⁶. Само за *юдите* и за *болестите* е регистрирана такава връзка, което е още един белег за женската им същност.

Не само пространството, но и времето според хората е нееднородно. В годината има определени периоди, когато то получава нови измерения. Такъв период е Буганата неделя (Мръсните дни). Тогава границата между световите се размива и на земята са явяват *караконджулите*. Тяхното лятно съответствие са *самодивите*. Така демоните маркират цикличността в природата и социума, чиито промени до известна степен са синхронни.

Периодът на съществуване на демоните предполага обособяването им в две групи: на съществуващите в определен отрязък от време и на “вечните” демони. Типичен представител на първата група е *дракусът*. В западната част на планината срокът на неговото съществуване се определя на 40 дни или 1 година, периоди, свързани с цикличността в погребалната обредност. В повечето случаи обаче сведенията не дават информация за продължителността на съществуването на *дракуса*, което го доближава до “вечните” демони. Към тях могат да се причислят *стопаните*, *юдата*, *караконджулът*, *орисниците*. За змея и *джина* традицията допуска възможността да бъдат унищожени.

Като цяло за демоните преобладава представата, че са вечни същества, с което отново се противопоставят на хората.

ХИПОСТАЗИ

Друга основна характеристика на демоничните същества са хипостазите, под които те се явяват. Външният облик на демоните, макар и да носи специфични черти, позволяващи да се обособят отделните им разновидности, има и общи характеристики. Преди всичко това е способността им да променят своята форма. Склонността към метаморфоза е резултат от отвъдния произход на демоните и от това, че тяхната истинска същност няма свое земно съответствие. Поради същата причина образът, в който се явяват, е нетраен и бързо изчезва.

Може да се твърди, че съществува определен набор от форми, в които се проявяват демоничните същества. Според образа си демоните могат да бъдат разделени на няколко основни групи: антропоморфни, зооморфни и териоморфни, със смесен облик, проявяващи се като вятър, сянка, глас, предмет.

Предпочитаните антропоморфни образи за поява на демоничните същества не са случаен плод на народната фантазия. Фигурите на детето, невястата или старецът (старицата) имат особено място в социалната йерархия. Те олицетворяват прехода между различни състояния на човешкия живот (детство – зрялост, зрялост – старост), които се осмислят в контекста на противопоставянето живот – смърт (= нов живот). Намирайки се в гранична позиция в социума, посочените персонажи се доближават до света на демоните. Затова и в съзнанието на традиционния човек демоните приемат техните образи.

Най-честа при демоничните същества е зооморфната хипостаза. И тук има предпочитание към определени видове. Прави впечатление, че всички те (с малки изключения) принадлежат на одомашнения животински свят. Предпочитанието към образи на одомашнени животни може да се обясни с междинната позиция, която заемат одомашнените животни (между природата и културата), което съответства на граничното положение на самите демони.

Най-често срещащ се при стопаните и особено характерен за Родопите е териоморфният облик. Змийската хипостаза на свръхестествените същества е позната на Балканите от древността, а обвързването ѝ с покровителите на места е антично наследство.

Антична традиция може да се потърси и в друг белег на родопските демони – едноокоостта, която се приписва на вампира, караконджула, змея, чумата. Проявите на недъгавост (слепота, куц крак, една ръка) са елементи, подчертаващи граничната позиция на разглежданите персонажи спрямо нашия свят⁷.

По-рядко демоните се описват като птици. Често демоничните същества са носители на различни елементи – антропоморфни, зооморфни, териоморфни, орнитоморфни. Тези случаи демонстрират както преходното положение на демоните между човека и природата, така и един стадий от развитието на облика на самите демони – преход от зооморфност към антропоморфност.

Често обликът на демоничните същества е неопределен. Те се описват като вятър (*юдата*) или като сянка (*вампирът*).

По-рядко за демоните се смята, че наподобяват различни предмети (или се крият в тях). Явното предпочитание към образи, надарени с живот, се дължи на представата, че разглежданите персонажи в традиционния мироглед са създания, но с друга форма на живот.

Хтоничните и надземните демони са противопоставени и по признака тежко (*вампир*) – леко (*самовила*). Цветовете също ги характеризират чрез опозицията черно (*чума*) – бяло (*самодива*).

Обикновено за демоните се казва, че са невидими. В такъв случай знак за тяхната поява е гласът.

ЗВУК

Внимание заслужават и звуковите прояви на демоничните същества. Всички те могат да бъдат чути като глас, с който примамват човека. Хтоничните и нощните демони (*дракус*, *караконджул*, *настрел*, *стопан*) вдигат шум, тропат, издават човешки звуци (крещят, плачат) или говорят неразбрано. За разлика от тях *юдите* говорят човешки език, пеят и свирят, което не ги прави по-малко опасни за хората.

Звуковата проява на демоничното същество е по-устойчива характеристика, отколкото неговия образ. Това се дължи на факта, че звукът прониква по-лесно през границата между световите. Може би затова в Родопите многобройните информации за чути свръхестествени гласове често не могат да се свържат с определено демонично същество и сякаш са проявление на неперсонифицираната зла сила. Така че в известен смисъл можем да говорим за демона *глас*.

Демоничните същества могат да бъдат разграничени и по начина на своето *придвижване*. Подобно на човека вървят окостеният *вампир*, *самодивата*, *дивите хора*. С летене се придвижват *змеят* и *юдата*. Като същества с отвъден произход демоните често прибягват до чужда “помощ” за преместването си в земното пространство. Така например *вампирът*, *караконджулът*, *чумата* използват хора или животни, като се мятат на гърба им. *Вампирът* се премества, търкаляйки се. Особено трудно демоните преодоляват реката – еквивалент на границата между световите. Съществуват многобройни сведения за безпрепятственото преминаване на демоните през непреодолими за човека прегради.

ОБЩНОСТИ ПРИ ДЕМОНИТЕ

Демоните могат да бъдат обособени и според общността, в която се явяват. Множествеността е характерна за юдите, караконджулите, орисниците. Поединично се явяват вампирът, стопаните, чумата, шарката, както и понякога юдата и караконджулът.

ФУНКЦИИ

Основна характеризираща демоните черта е тяхната функция. Спрямо човека тяхното отношение може да се обособи в четири групи. Демонът може да помага на хората; може да бъде неутрален към тях, ако те не предизвикат действията му; може да бъде опасен за определени хора; както и по принцип да е враждебен.

Само *стопаните* на дом и на селище се грижат за хората. В случай че не се спазват техните изисквания, те също могат да наказват. Понякога като благосклонен към човека е представен и вампирът, който помага на близките си в стопанската дейност.

Към втората група на неутралните демони принадлежат *стопаните* на места. Те не вредят на човека, ако сами не бъдат засегнати. В противен случай, ако не бъдат омиловичени, те могат да разболяват нарушителя на територията им.

Следващата група включва персонажи, които проявяват зловредното си действие спрямо определена категория хора. *Змеят* например е опасен за момите, *юдата* — за овчарите, а *орисниците* наричат обикновено лошо на новороденото.

Отношението на демоните към хората в преобладаващия брой от случаите е отрицателно. Върху посочените дотук демони са наслагва образът на *джина*, който поема функциите на заварените демонични същества и поради тази своя полифункционалност се възприема като най-опасния демон.

По отношение на хората демоните и в Родопите имат познатата двойка функция — на покровителство и на вредителство. Вместването на тези две функции в един и същ персонаж е реминисценция на дорелигиозни представи, според които доброто и злото са неразчленени. Определящо за отношението на демона спрямо човека остава преди всичко поведението на самия човек.

Според съществуващите представи демоните могат да изпитват и чувства. Някои от тях дори се влюбват в хора. От връзката на човека с демона могат да се родят и деца, докато децата на чумата и дивите хора не са родени от контакт с простосмъртен. Освен чувство на любов демоните изпитват и други присъщи на човека чувства. Характерен за някои от тях например е гладът. Храна се оставя на вампира, стопана, болестите и орисниците. Това са демоните, които имат някакво отношение към смъртта. Наблюдението на В. Проп, че на умрелите се приписват два силни инстинкта – глад и полов глад⁸, намира потвърждение и в родопската демонология. Гладът (за секс и за храна) определя двете основни форми на среща на демона с човека – *джиновата сватба* и *джиновата софра*.

Демоничните персонажи в Родопите могат да се обособят и според предпочитаната от тях храна. За *караконджула*, *вампира* и *стопана* това е месото. За *орисниците*, *болестите*, *юдите* се оставят тестени храни, мед. Налага се впечатлението за склонността на демоните в предимно мъжка хипостаза към месната, а на демоните в женска хипостаза – към вегетарианска храна. Изключение прави змеят, който предпочита храна от растителен произход.

Демоните не се отличават с интелект. Според съществуващите представи те са глупави и могат да бъдат надхитрени от човека.

ДЕЙСТВИЯ НА ЧОВЕКА СПРЯМО ДЕМОНИТЕ

Действията на човека спрямо демоните също могат да бъдат градирани – от омилостивяване, през предпазване и прогонване до унищожаване. С омилостивяването се цели да се предотврати евентуалното негативно въздействие на демоничното същество. Този подход се използва при контакт с *юда*, *джин*, *болести*, *стопани* и *орисници*. Изброените персонажи са и тези, които според народните представи не могат да се унищожават. Затова човекът се опитва да спечели благоприятното положение им.

Особено популярно средство за предпазване от въздействието на демоните е носенето или поставянето на апотропейни средства. Те се използват най-често срещу *дракуса*, *юдата*, *орисниците* и *змея*.

Предметите, които предпазват от демони, служат и за тяхното прогонване. Освен тях се използва и силата на словото – молитва, клетва или пък псувня. Универсален противник на демоничните същества е слънцето, а чрез него огънят и светлината. Именно поради това времето на изява на демоните е нощта, до пропяването на петлите, възвестяващи настъпването на новия ден.

Съвременният еквивалент на соларното начало е електричеството. Затова често може да се чуе твърдението, че откакто е прокаран токът, демоните са изчезнали.

Демонични персонажи, които могат да се прогонят според народните представи са *вампирът*, *юдата*, *змят*, *караконджулът*, *джинът*. Вариант на прогонването е извеждането на демона (най-често *дракуса*) извън дома и селището.

По-рядко в Родопите се практикува унищожаването на демона. Това е така, защото за повечето демонични същества се вярва, че са вечни. Изключение прави *вампирът*, който произлиза от покойник, недостигнал до света на мъртвите. Затова неговото унищожаване може да се тълкува като възможност той да се превърне в нормален покойник. Тези представи биват пренесени върху *джина*, който по принцип е вечен демон, но в родопски вариант може да бъде убит като вампира. Има записани фолклорни сведения и за унищожаването на змея.

В основата на ритуалните практики за унищожаване на демоните лежат пробождането и изгарянето. Те целят да разрушат целостта им. След смъртта им от тях остават елементите, от които са съставени (за *вампира* това са кръв, вода, кожа). Факът, че в традиционната култура повечето демони се мислят като вечни и неунищожими, бележи още една разлика между човека и свръхестествените персонажи – подвластност на смъртта.

Не всички хора в еднаква степен могат да контактуват с представителите на отвъдния свят. За повечето просто-смъртни демоните са невидими и могат да бъдат разпознати по звуковете им прояви. Само определена кагетория хора “виждат” образа им, свойство, което не е желано, но се придобива по рождение. Това са *съботниците* (хора и животни, родени в събота), хора с физически аномалии, четворооки

кучета (с петна над очите). От своя страна демоните също имат предпочитания към определени хора – деца, бременни жени, родилки, хора, родени в период на хаос. Това показва, че контактът между представителите на двата свята протича в гранично пространство и време и се осъществява от хора (или животни) с особен статус (гранични спрямо общността).

ОБРЕДНОСТ

Вярата в демоните намира отражение и в обредността. Представите за *вампира* са много тясно свързани с погребалната обредност. *Стопанът* от своя страна е свързан с елементи на поминалната обредност. Вярата, че от благоразположението на покойните предци зависи благополучието, води до редица ритуали за тяхното омилостивяване.

Вярата в демони намира отражение и в народния календар. С персонажите на *вампира* и *караконджула* са свързани много от забраните през *Буганата неделя*. Представите за *самодивата* и *змея* се откриват в моминските обреди на преход през пролетта. Календарни празници има за болестите (шарката – св. Сава и Варвара, чумата – св. Харалампи).

Названията на демонични персонажи (*дракус* и *караконджул*) се пренасят върху фигури от карнавалната обредност. Образът на *орисниците* е пример за отражението на представите за демоните и в семейната обредност. Застрашените от действията на *дракуси* родилки и бебета се предпазват чрез многобройни апотропейни средства.

В строителните обичаи се извършват действия, посветени на *стопаните* (на къща, на мост). Чест елемент в обредността, посветена на демоните, е жертвоприношението. Чрез него се постига своеобразна договореност между човека и демона, която регулира техните отношения.

Представите за демоничните същества намират отражение и в социо-нормативната уредба на общността. Нарушаването на нейните предписания води до проява на демоните (неморалните хора се превръщат в дракуси; чумата мори лошите; стопаните наказват, когато не им се остави храна). Табуто играе основна роля в отношението на човека към демоните. Присъствието на демоните в обредността отразява регулативната функция, която те имат за поддържане на

установените норми на поведение в човешката общност. Контактът с демона се възприема като кризисна ситуация, която трябва да бъде преодоляна. Така се възстановява редът, а с това и равновесието в съотношението природа – култура.

ДЕМОНИТЕ ВЪВ ФОЛКЛОРНИТЕ ЖАНРОВЕ

Представите за демоните са познати от различни словесни жанрове. Най-широко разпространение в Родопите имат меморатите (суеверните разкази). Те са основен източник на информация, тъй като на практика представят всички демонични същества. Именно при тях се демонстрира вяра в съществуването на разглежданите свръхестествени същества.

Нерядко демоничните персонажи са и приказни герои. В приказките се срещат *вампири*, *караконджули*, *орисници* и *змейове*. Приказната проза на Родопите е съхранила и някои антични мотиви (раказа за Полифем и Одисей). В родопската приказка ролята на Одисей се изпълнява от овчар, а Полифем е наречен “дяволицето Жуглан”⁹. Друг елемент от същата легенда – надхитрянето на Полифем от наричащия се “никой” Одисей¹⁰ – се свързва в Родопите с повсеместно разпространения мотив за печенето на чеверме от човек и демон. Тя носи названието “Сам си аз”, като героите са овчар и джин¹¹.

Народните песни също описват някои демони – *юда*, *чума*, *змей*, *стопан* (на дом, на мост), рядко – *вампир*. Впечатление правят разликите в облика на демоничните същества в различните жанрове. Най-добър пример в това отношение е *юдата*. В песните тя е представена в образа на девойка-вихрушка. Разказите я характеризират като неперсонифициран болестотворен демон. В съвременността на терен като проза се предават мотиви, познати в миналото от песните. Това е характерно не само за образа на *юдата*, но и за сюжета на “Вградена невеста”.

Често песните съхраняват един по-архаичен възглед за демоничните същества, който не се среща в разказите. Това се дължи на консервативния характер на този жанр. В разказите обикновено демоните доминират над човека. В приказката нещата се обръщат и героят побеждава злата сила.

Названията на демоничните персонажи присъстват в топонимията (“Дракусовото”), срещат се и в някои поговорки и клетви.

Отмирането на вярата в демоничните същества води до “приютяването” им от детския фолклор (предназначен за деца). Достъпът до нови средства за информация (книги, радио, телевизия) благоприятства появата на нови демонични персонажи в него – Баба Яга, чудовища, видени от филмите.

При възрастните суеверните разкази също търпят свое развитие. Все по-често демоничните перонажи стават герои на хумористични истории, в които свръхестественият ореол на демоните бива свален, а вярващите в тях – осмени. Младото поколение много често не прави разлика между демонични същества. При него се среща възгледът, че многобройните наименования на демоните назовават едно и също нещо – злата сила в различните ѝ проявления. За да я обозначат, помладите употребяват и навлязлата в последно време в речника ни дума “полтъргайт”.

Независимо от някои различия в названията и характеристиките на демоните при двете религиозни общности, близостта на вярванията им е очевидна.

От направения анализ на основните характеристики на демоничните персонажи могат да се открият някои структурообразуващи елементи на миросгледа на родопското население.

ОПИСАНИЕ НА СВЕТА

Светът според традиционните представи се състои от две части – наричани “този” и “онзи” свят. Съществата, които преминават от единия в другия, са демоните. Поради медиативната си позиция те носят белези и на двата свята. Границата между световите е пропусклива. Своеобразните врати, където се осъществява контактът с демоните, са заемащите гранична позиция в пространството обекти. Времето на контакт също е своеобразна граница. Нееднородността на пространството и времето е основна характеристика от миросгледа на традиционния човек.

Способни да усетят въздействието на демоничните същества са хората с преходна социална позиция. Останалите хора са “слепи”. Тази слепота отразява една важна особеност на мисления в опозиции двусъставен свят – двете негови части са огледално отражение една на друга. Обратността

намира отражение в много от характеристиките на демоните — техният вид, локализация, време на активност. Човекът и демонът образуват своеобразна опозиционна двойка, семантично еднозначна на противопоставянето живот — смърт, където демонът отговаря на втория член на опозицията. Тази бинарност се изразява в основните белези на демоничния свят, маркирани в различни кодове (календарен, пространствено-времеви, социален, полово-възрастов, хранителен, цветове, звуков и др.). Противопоставянето е средство както за маркирането на различията демон — човек, така и за характеризирането на самите демонични същества. Пример в това отношение е взаимовръзката юда — караконджул. Синтезирано тя би изглеждала по следния начин:

юда	караконджул
женски пол	мъжки пол
връзка с моминските инициации	връзка с мъжка инициация
пролет, лято	зима
вегетарианска храна	месна храна
въздух	хтонос
жени се за простосмъртен	търси булка
самодивска сватба	караконджулова сватба
	джинска сватба

Този подход в разглеждането на демоничните персонажи разкрива една особеност на демонологията — представите за отделните демони функционират не самостоятелно, а в система, при която демоничните същества са в определени връзки помежду си.

СПЕЦИФИКИ НА РОДОПСКАТА ДЕМОНОЛОГИЯ

Демонологията в Родопите в общи линии повтаря бележите на общобългарската демонология, но има и някои особености. До голяма степен те се дължат на проникването в Родопите на исляма. Пример в това отношение е *джинът*. Неговото название се налага върху много от местните демонични същества. Едновременно с това той поема техните функции, облик и се локализира на техните места. Очертаването на *джина* като най-зловреден родопски демон води

до промяна в характеристиката на останалите демонични персонажи.

В Родопите демонът, произлязъл от покойник, не се приема за толкова зловреден, колкото *вампира* в останалите български области. Той стои между враждебния “нечист” покойник и благоразположения прадед, без да достига неговото състояние. Това функционално изместване на дракуса в посока към стопана е една от спецификите на родопската демонология.

Тук чумата, за разлика от останалите части на страната, освен като грозна и стара жена, се описва и като хубава девойка, приличаща на *самодива*. Образът на самодивата, наричана в по-голямата част на планината *юда*, също има своите особености. В песните тя носи чертите на митично същество, а в поверията е натоварена с функциите на болестотворен демон. В Източните Родопи за нея се използва названието *пери*. Там персонажът е насочен предимно срещу родилки и бебета и се отличава от среднородопската юда. В Западните Родопи самовилата се свързва по произход с покойници, което е нетипично за останалите части на планината представя. Отново в този регион се среща нехарактерното за други райони вярване, че *караконджулите* произлизат от хора, родени през “мръсните” дни.

Основни митични персонажи като змея, халата и ламята не са типични за родопската демонология. В планината се срещат сведения за някои регионални демонични същества, каквито са *настрелът* и *желязното муле*, за които може да се предположи античен произход. Особеност на родопската митология е и представата за *дивите хора*, която в българските земи освен в Родопите се среща само в Странджа и Сакар.

Направеният преглед на мирогледните аспекти на родопската демонология разкрива една от нейните основни функции — да описва света със средствата на своя език. Чрез “посредничеството” на демоничните персонажи “другият” свят става по-разбираем. Това е така, защото той е проекция на опасенията и страховете на обитателите на “този”. Медиативната и амбивалентна същност на демоните е отражение на тяхната гранична позиция. Така двата свята (и техните обитатели) не се изключват, а взаимно се допълват.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Ив. Георгиева.** Българска народна митология. С., 1993, с. 109; Мирогледът на българския народ от средата на XIX до началото на XX в. // Етнография на България, том 3. С., 1985, с. 35–58, с. 54.

² **Ив. Георгиева.** Българска народна митология. С., 1993, с. 122, 159, 175.

³ **А. Байбурин.** Ритуал: свое и чужое. // Фолклор и етнография. Проблеми реконструкции фактов традиционной культуры. Москва, 1990, 3–17, с. 11.

⁴ **Н. Толстой.** Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. Москва, 1995, с. 336.

⁵ **Т. Бонева.** Народен светоглед. // Родопи. С., 1994, 7–50, с. 36.

⁶ **М. Генкова.** Етнографско изследване на с. Перушица. – РКС № 95, 1939, с. 92.

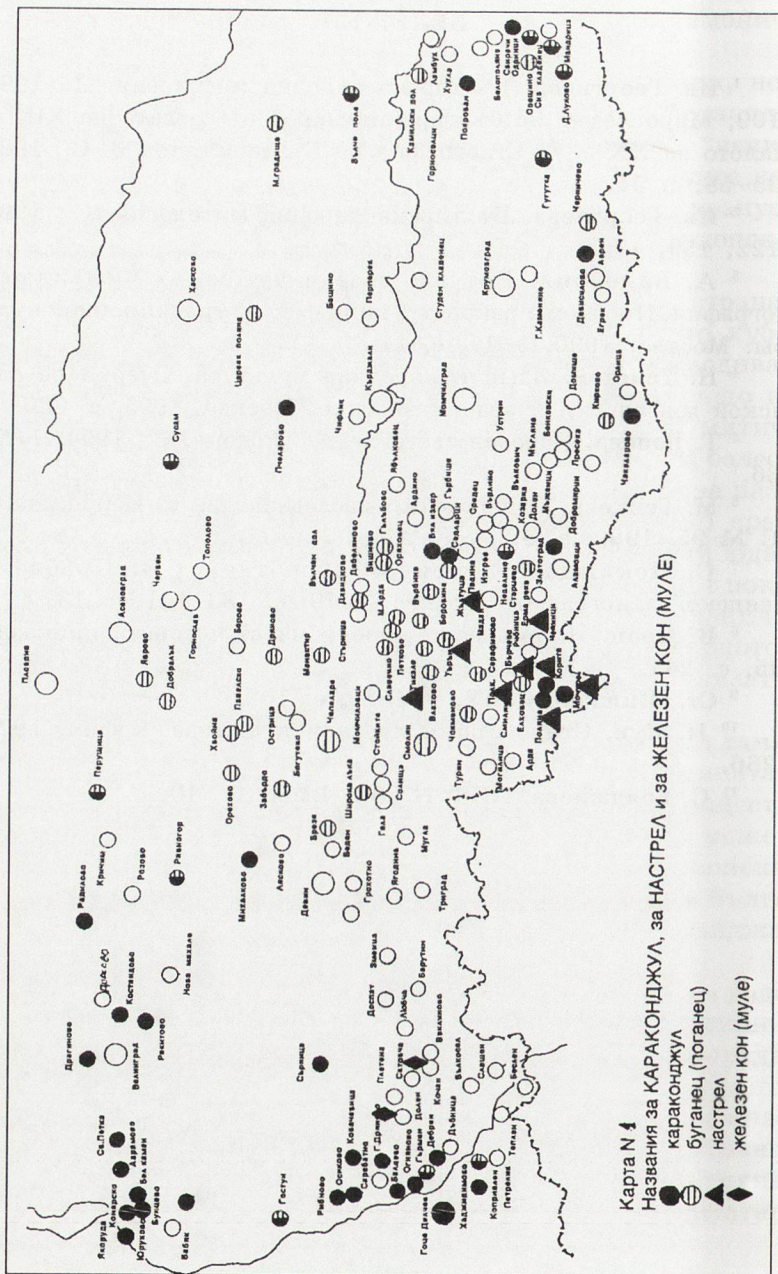
⁷ **С. Неклюдов.** О кривом оборотне. – В: Проблеми славянской этнографии. Москва, 1979, с. 133–141, с. 137.

⁸ **В. Проп.** Исторически корени на вълшебната приказка. 1995, с. 244.

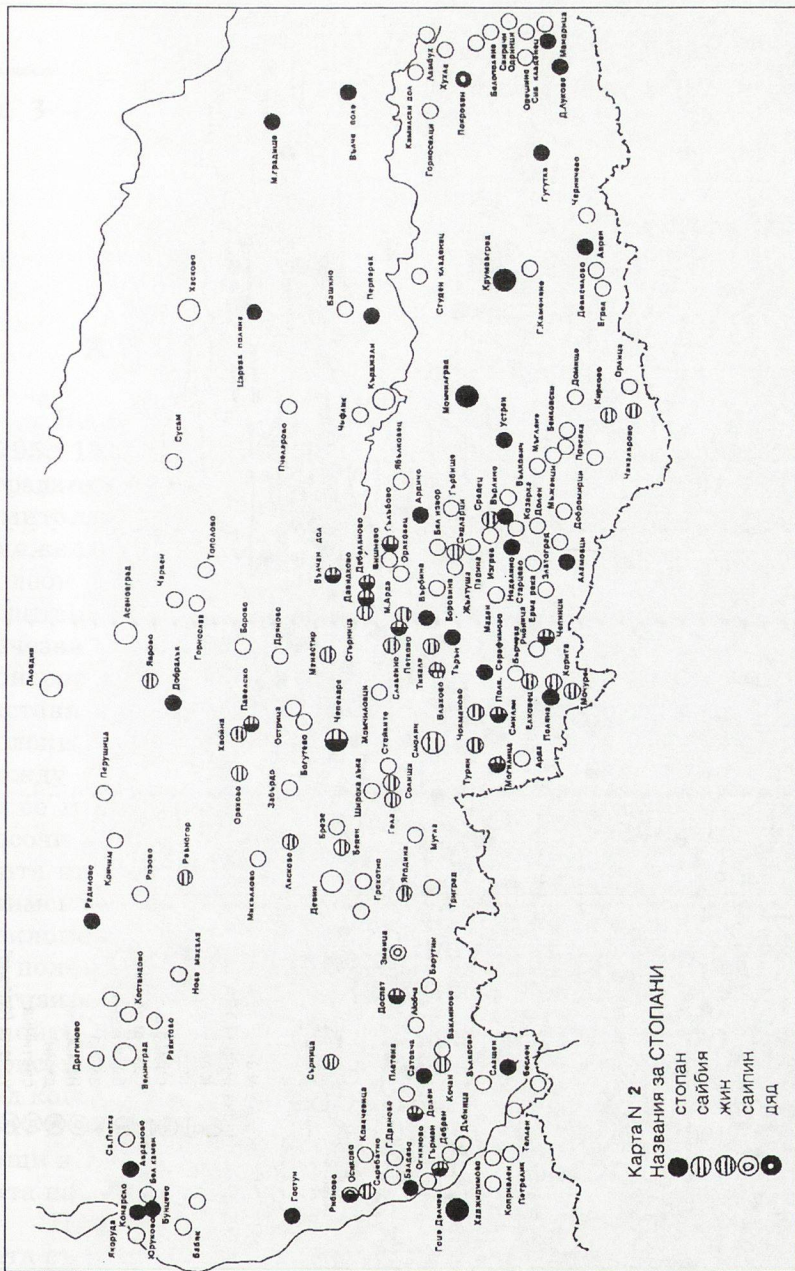
⁹ Ст. Шишков. СБНУ, I, 1889, с. 102.

¹⁰ **Н. Кун.** Старогръцки легенди и митове. София, 1979, с. 266.

¹¹ **С. Бояджиева.** АИФ N 80-I, Бабяк, с. 10.

Карта N 4
 Названия за КАРАКОНДЖУЛ, за НАСТРЕЛ и за ЖЕЛЕЗЕН КОН (МУЛЕ)

Карта N 2
Названия за Стопани

- Стопан
- ⊖ Свайбия
- ⊕ Жин
- ⊗ Сайпин
- ⊙ Дяд

